

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא: מיתוס, מדע ואמנות – שלוש פרדיגמות לתפיסת המציאות
7	פרק ראשון: קווים בהתפתחות דמות השטן בתרבות המערב
13	השטן כמציאות חיצונית לאדם
15	תכונותיו של השטן
19	דרכי פעולתו של השטן
27	פרק שני: 'מפיסטו' מאת קלאוס מאן
31	שטניות במקום שטן
34	השחקן
63	גישות שונות לנאציזם
81	פרק שלישי: 'ממלא המקום' מאת רולף הוכהוט
85	ניתוח היסטורי או דתי?
89	דמותו של השטן: השטן והנאציזם
106	הכנסייה הקתולית
120	שני הקדושים
145	פרק רביעי: עתיד מבשר שחורות מול עבר מעורר פלצות
155	מקורות ורשימת קיצורים
159	מפתח

פתח דבר

העיסוק ברוע, ובפרט ברוע קיצוני, הוא תמיד קשה ומעיק, והוא מטיל על המתבונן את צלו של הרוע שהוא בוחן אותו. בחינת השואה מעיקה עוד יותר, משום שהיא נוכחת במובן מסוים בחיינו גם כאשר אין אנו מתמקדים בה, וכך הופכת ההתייחסות המכוונת אליה להתנסות אינטנסיבית עוד יותר ברוע. ברוחם של בני דורנו מצויים שלל של דימויים הלקוחים מן השואה, והללו מתקיימת ברוחנו כמעט בכל עת, לעתים אף באופן בלתי מודע.

בשל עוצמת הרוע שנתגלתה בשואה, היו שחיפשו לה הסברים בתחום הדת, ובפרט בתחום הנצרות. מתוך תחושה כי הסברים היסטוריים שגורים אינם מספקים הסבר מלא ומספק, היה זה טבעי כי יהיו שיפנו אל תחום העל-אנושי בכדי להסביר תופעות לא מפוענחות, ויבקשו לעגן בעולם מונחים טרנסצנדנטי. הקישור בין הרוע האבסטרולוטי, הדתי לבין הנאציזם והשואה נולד מתוך הכרה במוגבלות ההסברים הכוללים רק את האנושי. כך נוצרה הזיקה בין דמותו של השטן מן המסורת היהודית-נוצרית לבין ניתוח התופעה הנאצית.

אך הזיקה בין היסוד הדתי של השטן, התלגמות הרוע המוחלט, לבין הנאציזם והשואה איננה מובילה תמיד אל אותן מסקנות. היא עשויה להוביל אל העצמת האחריות האנושית במאבק מול רוע קיצוני, אך גם אל ביטול כוחו של האדם הניצב מול כוח על-אנושי; היא עשויה להדגיש פן לאומי גרמני, הכולל מיתוס מעצב של ברית עם השטן, אך גם לבחינת השואה כתופעה שהיא אוניברסלית בעיקרה; היא עשויה להרחיקנו משיפוט מוסרי יחסי אך גם לעודד יחס סלחני אל עם שבחר להתעלם מעקרונות המוסר. הגם שבחינת הקשר בין הנאציזם לדמות השטן היא מקורית וייחודית, היא עשויה להוביל את המתבונן אל כיווני פרשנות שונים.

מן הראוי להדגיש כי בחינת הזיקה בין השטניות ביצירות הנידונות פה לבין השואה מעשירה לא רק את המבט ההיסטורי שלנו, אלא גם את ההשקפה הדתית-הנוצרית. שם התואר 'שטני' הפך לחלק מן השפה השגורה, ופעמים רבות מייחסים אותו לכל רוע החורג מן המקובל. ואולם קלאוס מאן ורולף הוכהוט ביקשו לחרוג מן השפה המדוברת; הם חתרו באמת ובתמים אל הבנה עמוקה ומשמעותית יותר לא רק של ההיסטוריה אלא גם של היסוד הדתי של השטן. הם

ביקשו לעניק מימד נוסף לתפיסה הנוצרית של הרוע האבסולוטי ולעניק לה פרשנות מודרנית.

ההתמודדות עם הרוע הנאצי לא הייתה קלה, הן כאשר כתבתי את עבודת הדוקטורט והן כאשר לימדתי נושאים הקשורים בה באוניברסיטת תל אביב, ואולם שכרה בצדה. הניסיון להבין את הסיבות העמוקות והבסיסיות ביותר של הרוע הוא מנחם כשלעצמו.

מבוא

מיתוס, מדע ואמנות – שלוש פרדיגמות לתפיסת המציאות

אין כמו המילה 'שואה' כדי להעלות בעיני רוחנו שלל דימויים מתוך תצלומים, סרטים וקולות מן העבר. מראות החיילים הנאצים הצועדים בסך, ערמות שלדים, אסירים מזי רעב ממחנות ריכוז ונאומים קולניים של מנהיגי התנועה הנאצית הם אך חלק ממכלול האסוציאציות הכרוכות באירועים הטרגיים שהתרחשו במחצית הראשונה של המאה העשרים.

אל שלל המראות והצלילים הללו מצטרפים מחקרים היסטוריים רבים המבקשים להתחקות על תופעה ייחודית זו, סיבותיה ותוצאותיה. אף על פי שרבים מהם חושפים היבטים חדשים ובלתי ידועים של הנאציזם והשואה, הרי הם נשארו בלתי מובנים בעיקרם. יותר ממחצית המאה עברה מאז סיום המלחמה, וזרם הפרסומים העוסק בה רק עולה ומתגבר. ולא רק שמספר המחקרים עולה, אלא גם כיווני ההשערות בנוגע למקור הנאציזם והשלכתו על השואה נוגעים עתה בתחומים שטרם נחקרו עד כה.

המחקר ההיסטורי איננו מתמקד רק במצב החברתי והכלכלי של גרמניה טרם פרוץ המלחמה או בנושאים השייכים רובם ככולם לתחום ההיסטוריה הצבאית. רבים מחפשים עתה את שורשיהם של הנאציזם והשואה בתחומי עיון למיניהם. ביוגרפיות של בני התקופה, עדויות קרובי משפחה של חיילים נאצים, חיפוש אחר תפקידים ומקומם של אזרחים גרמנים מן השורה באירועים ההיסטוריים הדרמטיים כל כך, עיון בכתבים תאולוגיים ופילוסופיים המנסים לבחון את השואה – כל אלה משמשים את החוקרים המתמקדים בתחום המפתח אך החמקמק כל כך המכונה 'מורשת תרבותית'.

מובן כי העיון במה שמכונה 'ההיסטוריה התרבותית של גרמניה' או במורשתה התרבותית מחייב משנה זהירות. 'מורשת תרבותית' הוא מונח שקשה לתחום את גבולותיו, ונדמה כי כמעט לכל קביעה תמצא דוגמה הסותרת אותה. ברי לנו כי תרבות של כל חברה היא עשירה ורבת פנים, בעלת שלל רבדים, והיא מכילה מרכיבים רבים שלא תמיד מתיישבים זה עם זה. לפיכך העוסק בהיבט זה של ההיסטוריה צריך לשקול כל קביעה שלו ולהיות מודע לסכנה הטמונה בתחום כזה – ההתעלמות ממרכיבים יסודיים ומהותיים או עיוות משמעותם האמתית.

זיהוי של מגמות עיקריות במורשת תרבותית הוא מלאכה קשה, המחייבת את החוקר לשקול כל פרט וכל הכללה כנגד היפוכם ולשאול את עצמו בלא הרף אם אין הוא בוחר רק את אותם חלקים של התרבות ההולמים את השקפתו. ואולם ההתבוננות במורשת תרבותית כמקור לתופעות תרבותיות טומנת בחובה גם אפשרויות רבות. היא עשויה לפרוש בפנינו את התכנים הרוחניים העמוקים המתקיימים ברוחו של בן מקום ותקופה כלשהם, והללו עשויים להשפיע עליו לא פחות מאשר מצבו הכלכלי, החברתי, המשפחתי וכדומה. סיפורים ההופכים לחלק מעולמו של כל ילד, אמירות דתיות השזורות ברבדים השונים של החיים, פתגמים שהכול חוזרים עליהם, וכמובן, יצירות אמנות שהכול מכירים אותן היטב והן נתפסות כאבני הבניין של המורשת התרבותית. מתוך הפרספקטיבה הזאת, בחינת עולמו הרוחני של גרמני בן המאה העשרים אולי עשויה לשפוך מעט אור על שאלות שטרם נמצא להן מענה מספק. מדוע נמנעו גרמנים רבים מלמחות על מעשיהם של הנאצים, אף שידוע כי מקצתם הסתייגו מהם; כיצד אפשר להסביר כמה מהר אומצו האידיאלים הנאציים בעולם שרק שנים מעטות קודם לכן נראה היה כי הוא מרוחק מהם בתכלית; כיצד הכתה תורת הגזע שורשים בעולם שהיה ביסודו נוצרי – אלה הן רק מקצת השאלות השבות ונידונות במחקרים עדכניים המבקשים לבחון את הנאציזם מנקודות מבט חדשות.

* * * * *

שתי יצירות ספרות גרמניות יוצאות דופן ביחסן אל השואה נידונות כאן: הרומן 'מפיסטו', שפרסם קלאוס מאן בשנת 1936, והמחזה 'ממלא המקום' של רולף הוכהוט, שהועלה על הבמה לראשונה בשנת 1963. היצירות הללו תורמות להבנתנו את הנאציזם בתוך הקשר תרבותי-היסטורי. הן מעניקות לנו מבט ייחודי על שורשיו ומקורותיו ומצביעות על חלקן של התפיסות הדתיות הנוצריות בהיווצרותן. ייחודן של יצירות אלה טמון בכך ששתיהן בוחנות את עליית הנאצים לשלטון ואת תוצאותיה מתוך פרספקטיבה תרבותית – ולא היסטורית גרדא – כתופעה ששורשיה מצויים לא בתחום המחקר ההיסטורי המקובל, אלא דווקא בתחום עולמם הרוחני של בני גרמניה ובתרבות המערבית בכללותה.

בתוך העיסוק במורשת הכללית של בני גרמניה מתמקדות שני היצירות הללו במרכיב תרבותי אחד: מקומו של השטן וחשיבותו בהבנת התופעה הנאצית. השטן כהתגלמות הרוע המוחלט, השטן במורשת הנוצרית הפועל כנגד האל, המורשת הגרמנית של הברית בין פאוסט למפיסטופלס – כל אלה משמשים את שני היוצרים הללו כבואם לבחון את הנאציזם והשואה. מקור פרשנותם את הנאציזם הוא הבנת היסוד הדתי של השטן; התופעה הנאצית מוצגת ונבחנת לאור דמותו של השטן והשפעתו על עיצוב מושגי העולם של אנשי המערב

ובראשם הגרמנים. אף שקלאוס מאן מתייחס אל השטן בעיקר מתוך פרספקטיבה גרמנית ואילו רולף הוכהוט מדגיש דווקא את נקודת המבט הנוצרית הנפוצה, זו שעוצבה בעיקרה בימי הביניים, שניהם בוחנים את עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ואת תוצאותיה מתוך שהם מביטים כל העת אל השטן הנוצרי.

ההתייחסות אל הנאציזם מתוך פרספקטיבה דתית בשתי יצירות חילוניות היא מפתיעה, בפרט משום ששתיהן נכתבו במאה העשרים, הנתפסת כמאה החילונית ביותר בתרבות המערב. רבים סבורים כי בתקופה זו אין עוד מקום לבחון את ההיסטוריה מנקודת מבט דתית, וכי סמלים דתיים כבר אינם יכולים להיות מרכיב משמעותי בהסבר ההיסטורי. אולם יש לזכור כי הגם שהעולם המודרני הוא חילוני בעיקרו, וכי מבובנים רבים הוא אף מתנגד לדת בגלוי, הרי מקצת הסמלים והדמויות שהוריש לנו העבר הדתי ממשיכים להתקיים ואף שומרים על אופיים המקורי. גם אם התרבות החילונית איננה עוסקת במישרין באמונות ובסמלים דתיים, הללו הפכו לחלק מעולמו של בן המערב והם מעצבים את עולמו הרוחני.

מדוע עצם הדיון בשאלת הרוע עדיין כרוך בהתייחסות לדמותו של השטן? כיצד מאפשרת דמות זו הסתכלות שונה, ייחודית, על תופעות של רוע קיצוני? במהלך התקופות, בוודאי מאז נכתב ספר איוב, השטן מלווה אותנו, והייתה לו השפעה עמוקה על התרבות המערבית. הוא נתפס כהתגלמות הרוע המוחלט, כפרסוניפיקציה של הרשעות. לדמות השטן התייחד מקום כה מרכזי במחשבה המערבית עד שלעתים נדמה כי עצם העיסוק בשאלת הרוע מעלה את האסוציאציה של מוטיב השטן.

השטן מופיע בצורות רבות ושונות, הן בתקופה המודרנית והן בתקופות קדומות יותר. אף שדמותו במסורת אחת אולי מצטיירת באופן שונה מאשר במסורת אחרת, יש תמיד יסוד משותף להופעות השונות של השטן והוא היותו התגלמות הרוע המוחלט. הוא אמנם מופיע בשלל צורות ופועל בשלל אופנים, אבל ביסודו הוא מגלם תמיד את הרוע ההיולי הצרוף.

המאה עשרים משופעת בביטויים של רוע קיצוני – במלחמות שונות ובצורות של אכזריות שנדמה שלא היו קיימות בעבר. ואולם גם על רקע זה בולטת השואה, שהיא אולי הגילוי הרדיקלי ביותר של הרוע במהלך ההיסטוריה האנושית. רצח העם השיטתי כל כך שהתבצע במחנות ההשמדה מעלה בהכרח את שאלת הרוע המוחלט בכל חריפותה. ההתמקדות בנאציזם מחייבת דיון בערכים העמוקים ביותר של התרבות המערבית, אלה הגלויים לעין ואלה החבויים. קלאוס מאן ב'מפיסטו' ורולף הוכהוט ב'ממלא המקום' עוסקים בשלל היבטים של הנאציזם; הם מבקשים לחדור אל הרבדים העמוקים והנסתרים של המאורעות ההיסטוריים שהם היו עדים להם בחייהם ולבחון אותם מתוך התייחסות אל דמות השטן.

שתי היצירות נכתבו בידי סופרים חילונים, ואף על פי כן הן עוסקות בשטן ובשטניות. אל מול התופעות הקיצוניות כל כך, ואולי אף חריגות, הן מבקשות להתמודד עם תופעת הנאציזם והשואה מתוך שימוש באלמנט הדתי של השטן: הסופרים הללו חשו כי הפרסוניפיקציה הדתית של הרוע שבאה בירושה מדורות קודמים היא חלק מהותי מן המציאות המודרנית החילונית. הגם שכל אחד מהם התייחס אל השטן והשטניות באופן שונה, הרי שניהם שבו ונוזקקו לדמות השטן כבואם להתמודד עם תופעת השואה.

מן הראוי לציין כי אף שרק עשרות שנים יחידות מפרידות בין חיבורן של שתי יצירות אלה, מבחינה היסטורית הן נכתבו בתקופות שונות בתכלית. קלאוס מאן כתב את 'מפיסטו' בשנת 1936, בתקופה שבה המשטר הנאצי התבסס בגרמניה והחל להשליט את עקרונות תורת הגזע, אבל מלחמת העולם השנייה עדיין לא פרצה, והרצח השיטתי של העם היהודי עוד היה בגדר דבר שקשה להעלותו על הדעת. רולף הוכהוט לעומתו כתב את 'ממלא המקום' לאחר שאימי השואה כבר היו ידועים בעולם כולו. העובדות כבר התגלו, ותמונות ממחנות הריכוז התפרסמו ברבים. בשנות המלחמה הוא היה ילד, ואת המחזה הוא כתב לאחר שנים של מחקר מעמיק בהיבטים השונים של 'הפתרון הסופי'.

משום שהיצירה הראשונה נכתבה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה והיצירה השנייה לאחר סיומה מציג כל אחד מן המחברים שטן שונה. קלאוס מאן מביא פרשנות מקורית ויוצאת דופן לדמותו של מפיסטופלס. אין ב'מפיסטו' דמות מסורתית של שטן, וגם ראשי המשטר הנאצי אינם התגלמות השטן. מפיסטו, שנתפס תמיד כהתגלמות על-טבעית אך מוחשית של הרוע המוחלט, הופך להיות חלק מהנפש האנושית. השטניות כתכונה, כמצב אנושי, מורכבת משני יסודות. האחד הוא ה-*Innerlichkeit*, הנטייה לראות את המציאות האובייקטיבית רק כראי להלכי נפש, לראות את העולם רק מבעד למאוויי ורצונותיו של הפרט. האחר הוא שאפתנות צרופה, חסרת מעצורים. קלאוס מאן סבור כי הקשר שבין בחינת המציאות רק מתוך פרספקטיבה סובייקטיבית ובין הצורך המהותי במימוש אישי הוא מאפיין בסיסי של התרבות הגרמנית. הגיבור של 'מפיסטו', השחקן הנדריק הפגן, הוא התגלמות הצירוף הזה, ובדמותו ממחיש קלאוס מאן את התוצאות הרוות האסון העלולות לצמוח מכאן.

הגם שקלאוס מאן הרחיק לראות אל תוך העתיד – וקשה להאמין שהרומן נכתב בשנת 1936 – הרי לא היה יכול להעלות בדעתו את מה שעתיד להתרחש בשנים של מלחמת העולם השנייה. רולף הוכהוט לעומתו כתב את מחזהו מתוך רטרוספקציה היסטורית ויצר שטן מוחשי, יצור על-טבעי המופיע בדמותו של דוקטור מנגלה. לאחר שהתגלו זוועות השואה, הוכהוט מעלה במחזהו את האפשרות כי ייתכן שלכוחות על-טבעיים הייתה יד ברצף האירועים שבסופו

התרחשה השואה. כדי להסביר את העובדות הנגלות לו מן המקורות ההיסטוריים הוא נזקק לאותו כוח על-טבעי המלווה את האנושות מתקופות קדומות. ההתייחסות של כל אחד מהיוצרים אל השטניות היא שונה, ואף על פי כן יש בה מן המשותף. יש להדגיש כי בשתי היצירות ההתייחסות איננה מטפורית גרדא; כל אחד מן המחברים התכוון ליצור חוליה מחברת בין המוטיב הדתי של השטן ובין תופעת הנאציזם והשואה. לפיכך עלינו לשאול כיצד השתמש כל אחד מהם במוטיב של השטן; כיצד הוא שופך אור חדש על האירועים הנידונים ביצירות אלה; כיצד הוא מאפשר לראות את המציאות באופן שונה, ואם השטן עצמו נראה באור חדש כאשר הוא מוצג כאחראי לשואה.

קלאוס מאן בחר לחרוג מן המסורת של מפיסטופלס, שהוא שטן על-טבעי ומוחשי, ולהציג את השטניות כתכונה אנושית. כך עובר מפיסטופלס תהליך של 'הפנמה', והופך למרכיב של הרוח האנושית. הוא מאבד את הקיום העצמאי שלו, החיצוני לאדם, ועתה הוא יסוד נפשי העתיד להוביל את השחקן עד לפי התהום. הוכחה לעומת זאת מחיה את השטן העל-טבעי. הוא מבקש להחיות תפיסות בנות ימי הביניים שעל פיהן הוסברו מאורעות שונים בהתערבות של כוחות על-טבעיים: דווקא מחזה העוסק בשאלת האחריות המוסרית האישית מעלה את הסברה כי השטן עתיק היומין הוא שפעל באשוויץ. להבאת השטן העל-טבעי אל תמונת העולם ההיסטורית המצטיירת במחזה יש משמעות מורכבת ושווה. הצירוף של טענות היסטוריות קונקרטיות עם דמות על-טבעית הוא שנוי במחלוקת, והיבטים שונים של צירוף זה יידונו בהרחבה בפרק המוקדש למחזה. שאלת הבחירה המוסרית האישית עולה גם היא בשתי היצירות, ובכל אחת מוצגת קשת של תגובות אנושיות לאירועים ההיסטוריים הקיצוניים שהן עוסקות בהם. ב'מפיסטו' משרטט קלאוס מאן את היסוד השטני שבשחקן, ההולך ומשתלט על נפשו. הוא עָבַד לשאיפה חסרת גבולות ושקוע כולו בעולמו האישי ואינו רואה את אשר מתרחש סביבו, ומוכן לוותר על כל דבר בחייו מלבד הקריירה. ואולם לצדו של השחקן מצויות גם דמויות הנאבקות בנאציזם או עוזבות את גרמניה. כך גם ב'ממלא המקום'. אל מול דוקטור מנגלה, שהוא דמות השטן, מצויים גם נאצים פסיביים, ראשי הכנסייה השותקים לנוכח הזוועות, וכמובן שני הקדושים, המקריבים את חייהם במאבק בנאציזם.

אל מול השאלה הסבוכה של הקשר בין היסוד השטני ובין ההיסטוריה של גרמניה יש לשני היוצרים עמדה מורכבת ורבת פנים. קלאוס מאן דן בכך באריכות כאשר הוא עוסק במקומו של הסיפור על הברית בין פאוסט למפיסטופלס בתרבות הגרמנית, ובשאלה אם הוא מבטא או אולי יוצר דפוסי מחשבה ודפוסי התנהגות נפוצים בגרמניה. מתוך 'מפיסטו' מצטיירת זיקה ישירה בין האגדה על הברית של פאוסט עם מפיסטופלס ובין זרמים מסוימים בתרבות הגרמנית המודרנית. ב'ממלא המקום' לעומת זאת נידון נושא זה בצמצום.

הוכהוט מביע עמדה אמביוולנטית בנוגע לאשמה הקולקטיבית של העם הגרמני ונמנע מעיצוב קשר ישיר בין השטניות לנאציזם בכללותו.

למוטיב של השטן ובמיוחד לברית עם השטן נועדה חשיבות רבה בספרות הגרמנית. הסיפור על פאוסט הכורת ברית עם מפיסטופלס אמנם מצויה גם בספרויות אירופיות אחרות, אבל בספרות הגרמנית נועד לה משקל ייחודי. על גבול התקופה המודרנית-החילונית הגיעה עלילה זו בגרמניה לשיא פרסומה ב'פאוסט' של גתה. יצירה זו הטביעה חותם בל-יימחה בספרות ובמחשבה בגרמניה של שתי המאות האחרונות. גם את שתי היצירות הנידונות פה אפשר לראות במובן מסוים כגלגולים בני זמננו של מוטיבים מיצירתו של גתה, והן מראות כיצד נסיבות היסטוריות משפיעות על ראייה ועיצוב של נושאים מסורתיים. הדיון בנאציזם ובשואה מתוך התייחסות אל היסוד הדתי של השטן מאפשר הסתכלות היסטורית יוצאת דופן; הוא חורג מן הניתוח ההיסטורי השגור ומוביל את הקורא אל ערכי התרבות של העולם שצמחו בו תופעות אלה. הגם ששני היוצרים בוחנים את ההיסטוריה מתוך זווית מקורית זו, מסיק כל אחד מהם מסקנות שונות. קלאוס מאן רואה בברית שנכרתה בין מפיסטו לפאוסט בעיצובו של גתה מסגרת רוחנית שבתוכה פועלים הנאצים, והיא אף מספקת להם תמיכה בדרכם חסרת המעצורים אל ההצלחה. היא מחזקת את תחושתם כי הברית היא תנאי הכרחי בדרכו של האדם אל מימוש רצונותיו, מימוש שאיננו אפשרי אם האדם כבול באיסורים מוסריים. הוכהוט לעומתו רואה בשטן כוח נצחי שהיה קיים משחר ההיסטוריה והוא שב מופיע בדמות בשר ודם בהיסטוריה האנושית. דווקא ניתוח השואה בתוך ההקשר של כתבי הקודש היהודיים והנוצריים מבתק את הקשר שבין תרבות גרמניה לשואה ומציב אותה במישור אוניברסלי, כלל-אנושי.